GEMEENTE DRIEBERGEN-RIJSENBURG

globale beschrijving van het landschapsbeeld van de Hoofdstraat

- deel uitmakend van de voormalige Stichtse Lustwarande -

Veel bestemmingen in meerdere bestemmingsplannen kennen als één van de omschreven doeleinden van het ruimtelijke beleid: "..het "behoud en herstel van de landschappelijke- en cultuurhistori- "sche waarden.". Een belangrijk gegeven in deze categorie van waarden wordt gevormd door het landschapsbeeld van de Hoofdstraat (rijksweg 225). De voormalige dorpen Driebergen en Rijsenburg, zoals deze zich uitstrekken ter weerszijden van de Hoofdstraat, worden gekenmerkt door vele fraaie groengebieden van grote schaal, welke in sterke mate bepalend zijn voor het karakteristieke aanzien van de gemeente. In landschappelijk opzicht zijn vooral de in de loop van de 19e eeuw gestichte buitenplaatsen de typerende elementen in het ruimtelijke beeld van de gemeente. Hoewel vrijwel geen van deze oude buitenplaatsen nog als zodanig in gebruik zijn en sommige zelfs geheel zijn verdwenen, verkaveld en bebouwd, zijn het juist de overgebleven plaatsen of de fragmenten hiervan, die nog heden het eigen dorpsbeeld van Driebergen-Rijsenburg bepalen. Dit geldt zowel voor de veelal in landschapsstijl aangelegde tuinen en parken met hun imposante houtopstanden als voor de sterk dominerende laanbeplantingen, waaronder de laanbeplantingsfragmenten van de Hoofdstraat. De ruimtelijke ordening van de gemeente is gericht op het behoud van deze groene elementen van grote schaal, welke eertijds de zg. Stichtse Lustwarande zijn grote vermaardheid bezorgden.

De vroege tijden. De voormalige heerlijkheid Driebergen is in vroege historische geschriften nauwelijks terug te vinden. Wel kan als vaststaand worden aangenomen, dat Driebergen deel heeft uitgemaakt van de wereldlijke bezittingen van het bisdom Utrecht, toen het in 1559 werd verheven tot aartsbisdom. Tot de weinig visuele aanknopingspunten met het vroege verleden behoort de loop van de wegen, die eeuwen lang dezelfde is geweest. Dit geldt zowel voor de oude wegen langs de kastelen in het zuidwesten van de gemeente als voor de Bovenweg. De Bovenweg maakt reeds in de middeleeuwen deel uit van de verkeersroute Utrecht-Nijmegen, welke in tegenstelling tot de kleiwegen in het zuidwesten, ook des winters begaanbaar was. Dat de oude verkeerswegen wel door het toenmalige rechtsgebied doch niet door de bewoonde nederzetting Driebergen liepen is waarschijnlijk mede van invloed geweest op de omstandigheid, dat in het vroege verleden van Driebergen nauwelijks gewag wordt gemaakt, onbeduidend als het was in verhouding tot de toenmalige invloedrijke ridderhofsteden als Sterkenburg, Beverweerd, Hardenbroek en Rijsenburg.

Deze en nog vele andere kastelen waren gelegen langs de wetering in het stroomgebied van de Rijn. In de middeleeuwen is hier een voor die dagen zeer levendig verkeer geweest, zowel te land als te water. De weg naar Odijk, Werkhoven en Cothen (een herinnering aan de oude romeinse weg langs de Rijn) was toen de hoofdverkeersverbinding van Utrecht met het zuiden en het oosten.

De zandweg langs de woeste heidegronden van de Utrechtse Heuvelrug (de huidige Hoofdstraat) was toen een onbeduidende en verlaten route. De Heuvelrug was in die tijd niet meer dan een woest heide- en bosgebied, waar men veen stak en hout kapte, maar dat voor het overige gemeden werd. Pas in de 17e eeuw, in de tijd van de ontginningen, kreeg de Heuvelrug zijn eerste bewoners van betekenis. Aanvankelijk verrezen hoofdzakelijk tussen Baarn en de Bilt de fraaie buitenverblijven. De Vechtstreek had in deze tijd meer betekenis, de Heuvelrug tussen Zeist en Rhenen bleef grotendeels onbebouwd.

De 18e eeuw. In navolging van de Amsterdamse kooplieden, die in de loop van de 17e en in het begin van de 18e eeuw aan de Amstel en de Vecht hun buitenhuizen bouwen, sticht de oud-burgemeester van Utrecht, mr. Jacob van Berck, in 1754 de buitenplaats Sparrendaal. De middeleeuwse kastelen, die op de kleigrond gebouwd waren, raken geleidelijk op de achtergrond. Zij voldeden niet meer aan de eisen, die men in de 18e eeuw aan zijn woonruimte stelde. Nieuwe buitenplaatsen kregen de aandacht. Uit deze tijd dateert ook de buitenplaats Dennenburg, een stichting van een andere Utrechtse burgemeester, mr. Joseph Elias van der Muelen. Ten zuiden van Dennenburg ontstond in de 18e eeuw het veel kleinere goed Broekbergen van twee broers van van der Muelen, beide Utrechtse notabelen. Thans staat op deze plek in het fraaie park aan de rand van zand en klei (de naam Broekbergen bevat beide elementen) het klooster Arca Pacis uit 1912. Dennenburg behoort met Sparrendaal en het kleinere Broekbergen tot de oude buitenplaatsen binnen het gemeentelijke grondgebied, die door de Utrechtse regentenfamilies Van der Muelen en Van Berck als zogenaamde 'lusthoven' zijn aangelegd. De buitenplaats Dennenburg heeft zich oorspronkelijk uitgestrekt van de Langbroeker Wetering tot aan de heidevelden ter plaatse van het huidige waterwingebied aan de verlengde Traaij. De zuidoostelijke grens werd gevormd door de fraaie, nog aanwezige, Buntlaan; de Hoogesteeg was oorspronkelijk de oprijlaan van Dennenburg. In het landschapsbeeld van de Hoofdstraat vormen deze lanen met hun imposante boombeplantingen nog steeds een belangrijke rol. De Traaij vormde een gemeenschappelijke grens van bovengenoemde buitenplaatsen.

Het huis Sparrendaal (1754) heeft circa 200 jaar als woonhuis gediend en is sinds 1964 in gebruik als raadhuis. Deze buitenplaats is in zoverre uniek, dat er geen tweede complex in deze streek is aan te wijzen, waarin zoveel bewaard is gebleven van de hollandse Lodewijk-XV stijl. In overeenstemming met de architectuuropvatting van die tijd is de aanleg van het corps-de-logis en de beide koets- of bouwhuizen symmetrisch ontwikkeld, in nauwe relatie met de onbebouwde omgeving. Typerend voor de aanleg van veel 17e en 18e eeuwse buitenplaatsen is de integrale wijze, waarop huis en tuin volgens één architectonische vorm-conceptie werden ontwikkeld tot een organisch geheel. Het corps-de-logis is in dit kader bewust midden op een bestaand, zeer oud, wegperceel gesitueerd, zodat men door de aanwezige laanbeplanting bij voorbaat van de gewenste vista's verzekerd was en een eerste aanzet verkreeg om de beoogde axiale oplossingen te verkrijgen voor de formele tuinaanleg. Deze centrale Gezichtslaan is overigens met de Rijsenburgselaan één van de weinige overgebleven relicten die herinneren aan de oude relatie tussen het copenlandschap van de Kromme Rijn en het heidelandschap van de Heuvelrug, zoals deze reeds in de 13e eeuw bestond. De Gezichtslaan is aan de zuidwestzijde van de Hoofdstraat inmiddels volledig opgelost in de parkaanleg van de Wildbaan (1860), doch aan de noordzijde van het huis nog grotendeels aanwezig, evenals de overige structurele laanbeplantingen van de oude buitenplaats. In het landschapsbeeld van de Hoofdstraat is de buitenplaats Sparrendaal in meerdere opzichten een belangrijk element.

De franse tijd. In de loop van de 18e eeuw onderging de west-europese cultuur diepgaande wijzigingen. De Verlichting en de daaruit voortgekomen franse revolutie brachten nieuwe denkbeelden op ieder gebied, ook in de architectuur en de stedebouw. In ons land zijn deze invloeden pas goed op gang gekomen als gevolg van de franse overheersing. Na enige jaren van overgang werd Holland een koninkrijk en de nieuwe, uit Frankrijk stammende, vorst Lodewijk Napoleon introduceerde hier veel franse kunstenaars en met hen hierdoor een nieuwe bouwstijl: het klassicisme. In de Stichtse Lustwarande zijn in deze jaren enige belangrijke scheppingen in de zogenaamde Empire-stijl ontstaan. Met name de oude dorpskom van Rijsenburg, die zo'n belangrijke plaats inneemt in het wegbeeld van de Hoofdstraat, behoort hiertoe. Het dorp Rijsenburg dankt zijn naam aan de oude ridderhofstad aan de Langbroeker Wetering, maar zijn ontstaan aan Pieter Judocus van Oosthuijse, die het na aankoop (1806) van de gelijknamige heerlijkheid liet aanleggen en bouwen aan de landstraat van Utrecht naar Arnhem in het hart van de monding der Rijsenburgse Steeg (steeg = stijgende weg, nu omgedoopt in laan; de oorspronkelijke oprijlaan naar de ridderhofstad aan de wetering). Een ambitieus plan voor een halfcirkelvormige dorpsbebouwing wordt relatief snel (1810) gerealiseerd. Het oorspronkelijke dorp is gebouwd volgens een stedebouwkundig ontwerp van architect Tollus en omvat de axiaal (in het hart van de Rijsenburgselaan) gesitueer- Rooms-Katholieke kerk (St. Petrus' Banden), geflankeerd door een lage woonbebouwing, zowel aan het Kerkplein als aansluitend ter weerszijden van de Hoofdstraat. Aan de overzijde van de Hoofdstraat bevindt zich 'Het Wapen van Rijsenburg' (1811), eveneens gesitueerd in de as van het Kerkplein. Het oorspronkelijke karakter van deze harmonische Empire-aanleg is grotendeels bewaard gebleven. Van het wegbeeld van de Hoofdstraat vormt dit dorpsgezicht een wezenlijk bestanddeel.

De 19e eeuw. Na de franse tijd bleek deze omgeving veel aantrekkingskracht uit te oefenen op stedelingen uit Utrecht, Amsterdam en dergelijke, die het als ideaal beschouwden zich nabij de woeste heide op de droge zandgronden van de heuvelrug metterwoon te vestigen. Vooral nadat de landstraat in de franse tijd was bestraat en de langsliggende gronden goed bereikbaar waren geworden, begon de trek naar de Utrechtse Heuvelrug, waarmee de bloeitijd van de Stichtse Lustwarande werd ingeluid. Economische en practische overwegingen hebben deze trek gestimuleerd. Na de periode van economische stilstand, die de franse overheersing had gebracht, begonnen in het tweede kwart van de 19e eeuw handel en industrie weer op te bloeien. Vooral door de toepassing van de stoommachine openden zich ongekende perspectieven. Voor de behaalde winsten zocht men beleggingsobjecten; met name de nog goedkoop te verkrijgen zandgronden in de heuvelrug waren in trek. Uitgestrekte terreinen werden in deze omgeving aangekocht, veelal woeste gronden met hei en stuifzand. Mede om deze rendabel te maken werden ze beplant met bos, aanvankelijk hoofdzakelijk eiken en beuken doch later hoe langer hoe meer dennen en sparren, die nog geen eeuw tevoren tot de zeldzaamheden van deze streek behoorden. De vreemde herkomst van deze naaldhoutsoorten heeft kennelijk zijn invloed gehad. Wanneer zij op glooiende terreinen of aan bosbeekjes groeiden riep dit associaties op met Beieren of Zwitserland. Om de illusie te volmaken verrezen vervolgens op die plekken houten 'zwitserse bruggetjes' en zelfs 'zwitserse huizen' met breed overstekende daken. Een hele zwitserse mode ontstond hierdoor. Van de vele voorbeelden hiervan op de Utrechtse Heuvelrug kunnen in dit verband worden genoemd de Zwitserse brug in het Driebergse bos (voorheen deel uitmakend van de buitenplaats Sparrendael en het landgoed Kraaijbeek) en het châlet-achtige landhuis de Put tegenover de Buntlaan.

Snel veranderde nu het aspect van de Utrechtse Heuvelrug; in enkele tientallen jaren veranderde de streek in een complex van vele goed onderhouden parkbossen. Het fraaie Zeister bos ontstond (behorend bij het landgoed Hoog Beek en Royen), het Driebergse bos kwam tot stand. De beste tuinarchitecten en bosbouwkundigen die Nederland in de 19e eeuw bezat hebben hun bijdrage geleverd aan de landschappelijke metamorfose die tot de lustwarande heeft geleid. Onder leiding van de bekende architect J.D.Zocher Jr. zijn in deze omgeving onder andere aangelegd: Molenbosch (gem. Zeist), de Wildbaan, Beerschoten (gem. de Bilt), en het fraaie Beerschoten (Willinkshof) nabij het station Driebergen-Zeist.

Deze parken kenmerken zich in hun aanleg door de zogenaamde landschapsstijl, gebaseerd op een oorspronkelijk uit Engeland afkomstige kwasi-natuurlijke conceptie, waarin landschap, park en tuin worden aangelegd op een wijze, die associaties oproept met een natuurlijke ontstaanswijze: slingerende vijvers, meanderende beekjes, afwisselend open grasvelden en gesloten bospartijen; niet alleen veel ruimtelijke contrasten doch ook een rijke verscheidenheid in boomsoorten, voorts veelal met een boeiend gebruik van al dan niet ontworpen glooiingen.

Als nog (soms ten dele) bestaande voorbeelden van parken en tuinen, die in deze stijl zijn ontworpen of gewijzigd, kunnen in dit bestek voorts worden genoemd:

de Breul (gem. Zeist), de Reehorst, Bloemenheuvel, Beukenstein, Kraaijbeek, een gedeelte van de oorspronkelijke buitenplaats Sparrendaal (ten zuidwesten van het Seminarium), Welgelegen, de Horst en Hijdepark (gem. Doorn).

De royale landhuizen, die door bovengenoemde parken zijn omgeven, worden veelal gekenmerkt door een eenvoudige architectuur; duidelijke stijlkenmerken ontbreken of zijn beperkt tot invloeden van klassicistische aard. Het merendeel hiervan heeft gepleisterde, lichtgekleurde gevels en een, hoofdzakelijk, rechthoekig gevormde plattegrond.

Landhuizen uit het tweede en derde kwart van de 19e eeuw die, mede gezien hun harmonische relatie met de omgevende parken, van belang zijn wegens hun oudheidkundige en kunsthistorische waarde en die een wezenlijke rol spelen in het karakteristieke landschapsbeeld van de Hoofdstraat zijn onder andere:
de Bloemenheuvel, Catherina, Nijendal, Hoofdstraat 43, de Beukenhorst, Bijdorp, Bouwlust, Sterrebos, de Put, de Horst, Veldzicht, en de Lindenhorst.

Als villa's en landhuizen van veelal iets latere datum, die in het genoemde landschapsbeeld evenzeer een wezenlijke rol vervullen kunnen onder andere genoemd worden:
de Reehorst, Hoogerweerd, Klein Hoeve, Eikenhoven, voorheen de Overhorst (momenteel de Drieburg) en Bosscherveld.

Een 19e eeuwse wijziging, die van zeer wezenlijke invloed is geweest op het landschapsbeeld van de Hoofdstraat, wordt gevormd door de bouw van het Groot-Seminarie van Rijsenburg. Het werd gesticht in 1853, tijdens het episcopaat van mgr. Zwijsen, aartsbisschop van Utrecht. Het seminarieterrein, oorspronkelijk behorend tot de buitenplaats Sparrendaal, vormt sindsdien het groene hart van de gemeente. Het gebied wordt primair gepresenteerd door het imposante gebouw aan het einde van de grote weide, dat samen met de omringende fraaie houtopstanden bepalend is voor de markante aanblik, die vanaf de Hoofdstraat wordt geboden.

Het Seminarium is gebouwd in een stijl, die zijdelings van de neo-gothiek is afgeleid (Lombardisch) en als een vroege ontwikkeling van het Eclecticisme kan worden beschouwd. Een zuiver voorbeeld van de neo-gothiek wordt gevormd door het Schaepman-monument, een gedenkteken ter nagedachtenis aan de Rooms-Katholieke staatsman en kerkhistoricus, dat in een daartoe ingericht plantsoen aan de Hoofdstraat is gesitueerd. (1909).

Een 19e eeuws monument dat eveneens dient te worden genoemd is het zandstenen tempeltje in het Willinkspark, ter nagedachtenis aan de eigenaar van het vroeger ter plaatse staande huis Beerschoten, dat in 1889 werd opgericht.

De Hoofdstraat in de loop der tijden. De oude landstraat naar Utrecht (hoewel reeds in de 12e eeuw ontstaan) kreeg eerst nationale betekenis nadat deze in de franse tijd, in het kader van de vaststelling van de keizerlijke wegen (bij decreet van 21 oktober 1811) alszodanig werd aangemerkt. Als gevolg hiervan werd de weg verbreed, verbeterd en van een klinkerbestrating voorzien. Dit werd bevorderd toen er financiële middelen ter beschikking kwamen, nadat bij souverein besluit (Koning Willem-I) van 28 september 1814 was vastgesteld welke wegen uit 's lands kas zouden worden onderhouden. Deze nationale status heeft de Hoofdstraat tot op heden (rijksweg 225) behouden.

Het fraaie landschapsbeeld dat de weg binnen deze gemeente te zien geeft wordt helaas in nog steeds afnemende mate niet meer door het wegperceel alszodanig gedragen, doch hoofdzakelijk bepaald door de belendende parken en tuinen. Van de oorspronkelijke laanbeplanting van de Hoofdstraat resten slechts onsamenhangende fragmenten. De invloed van het moderne verkeer schijnt een integrale regeneratie van deze oude laanbeplanting in de weg te staan.

Een globale schets van het huidige landschapsbeeld, waarop de primaire beplanting door middel van visuele waarneming is aangegeven, is op de nevenstaande kaart weergegeven. Als ondergrond voor deze schets (schaal 1 : 2.500) is gebruik gemaakt van een fotografische vergroting van de topografische kaart (schaal 1 : 10.000). Alle in de voorgaande tekst onderstreepte benamingen zijn een verwijzing naar de nevenstaande schets.

---

literatuur:
J. Craandijk: "Wandelingen door Nederland" (1888);
R. van Luttervelt: "De Stichtse Lustwarande" (1949);
W. Harzing: "Driebergen en Rijsenburg" (1973);
E.J. Demoed: "In een lieflijk landschap" (1974);
"Kom-Rijsenburg", vigerend bestemmingsplan (1972);
"Structuurplan-1971", vastgesteld (1973);
"Seminarie & Sparrendael", ontwerp-bestemmingsplan (1975).

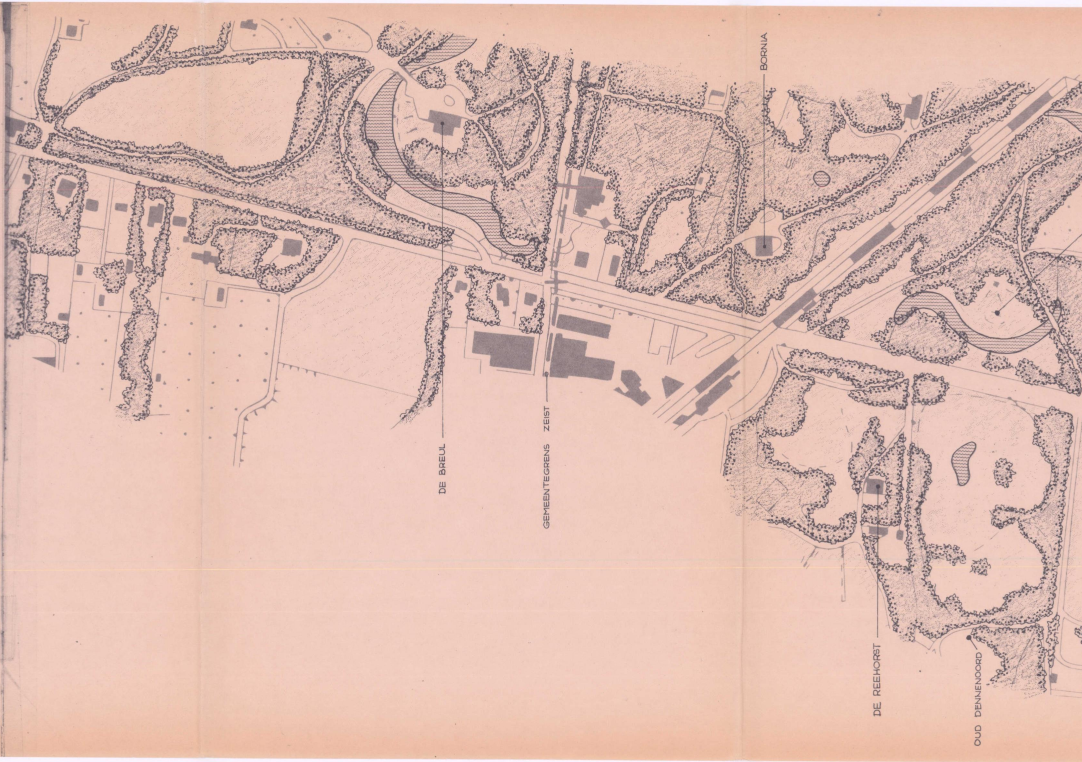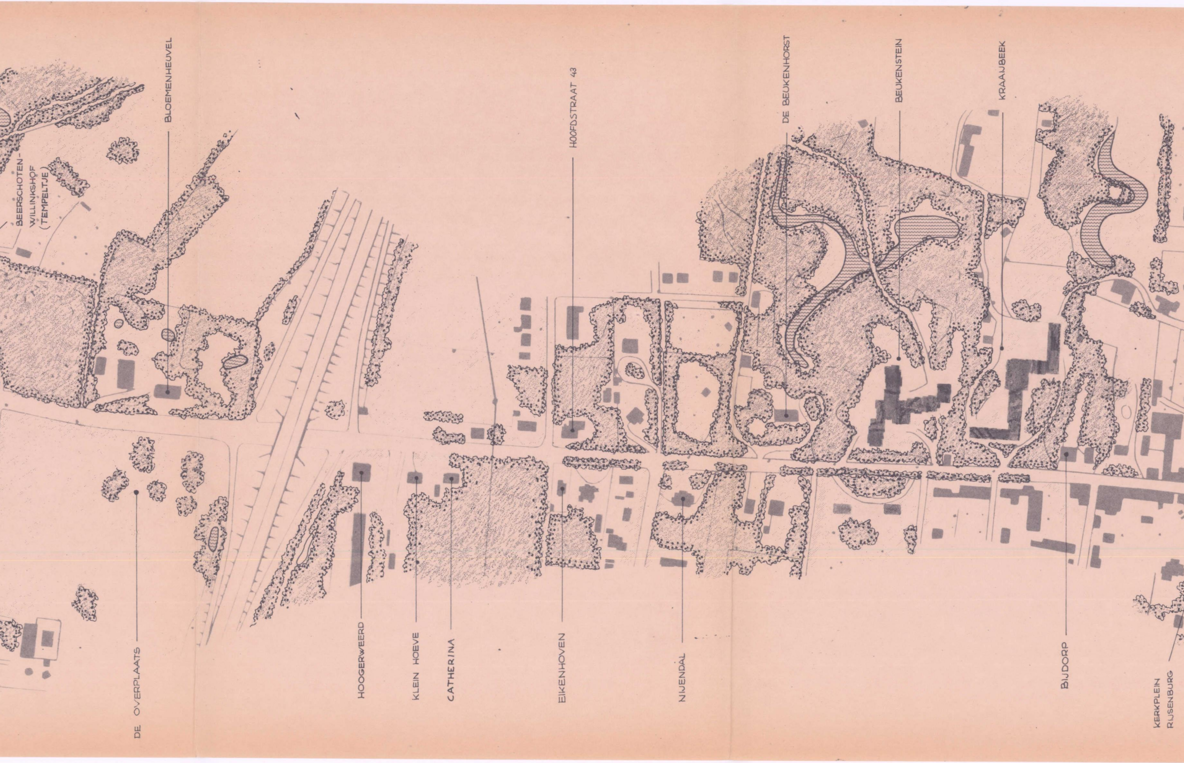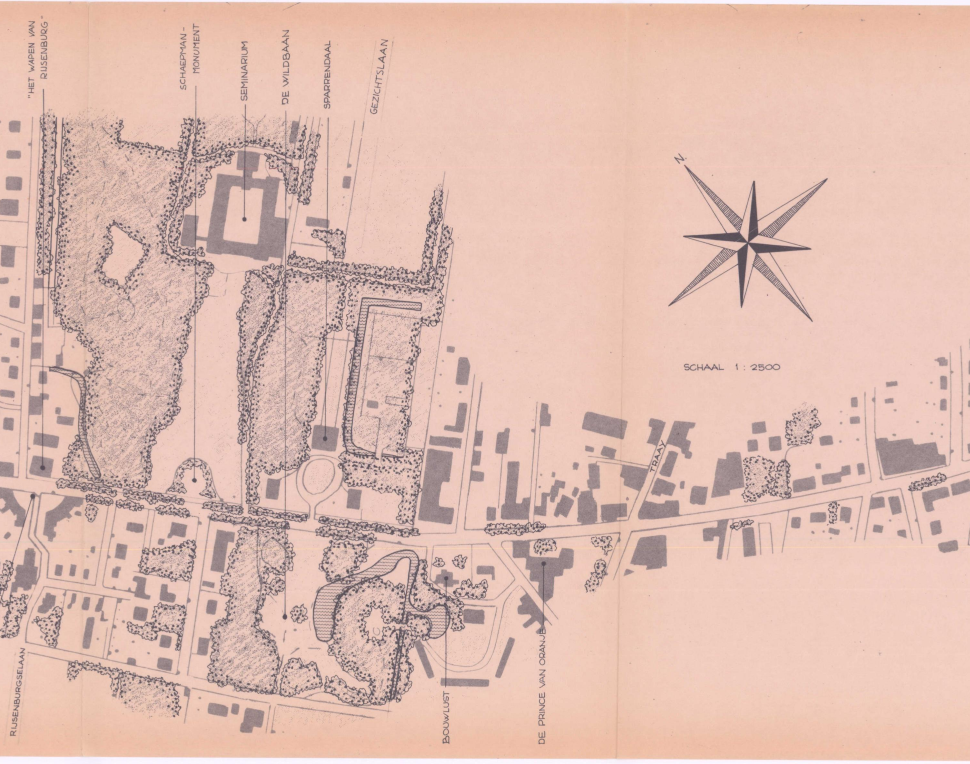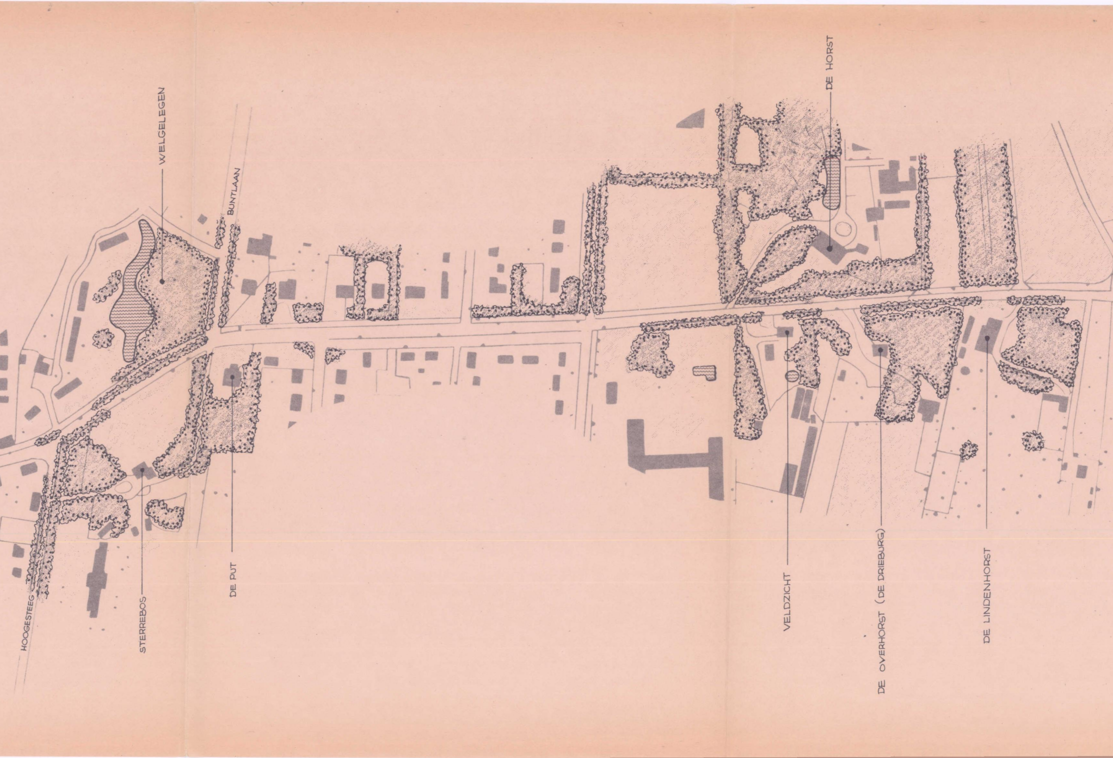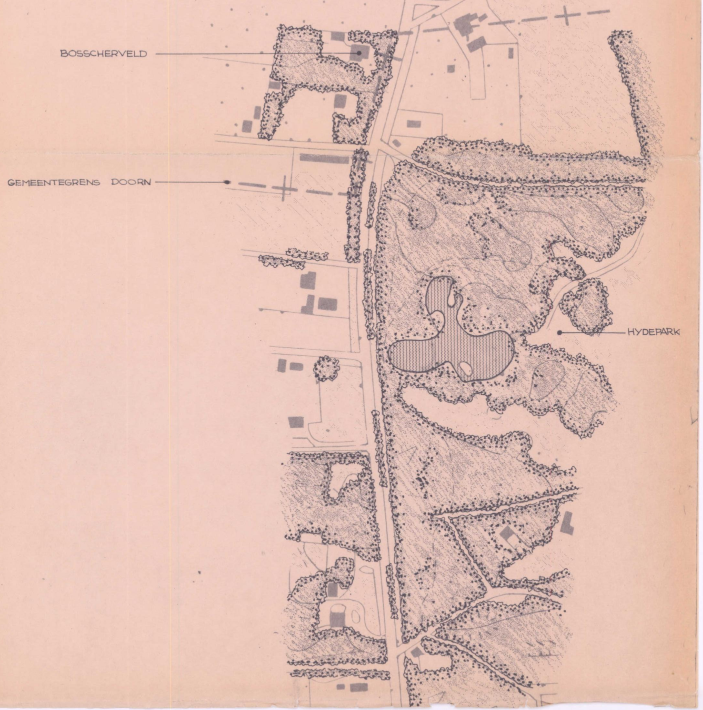Deze globale beschrijving met schets vormt een resultaat van het onderzoek als bedoeld in artikel 7 van het Besluit op de Ruimtelijke Ordening.